

Esther
Giménez-Salinas
Aida C.
Rodríguez

Un nou model de justícia que reperi el dany causat

Recepció: 19-01-2018 / Acceptació: 03-02-2018

Resum

L'objectiu d'aquest article és exposar, d'una banda, les bases que sustenten el dret penal des d'un plantejament divulgatiu que ajudi a comprendre a un públic no necessàriament especialitzat els fins de la pena, així com els diversos models de càstig i tractament que històricament s'han aplicat a les persones que han comès un delictes. Però, d'altra banda, el text pretén avançar en la modernització de la justícia, després d'assenyalar els límits que el sistema penal troba en l'actualitat. Així, es planteja un seguit de propostes que des del prisma d'una justícia restaurativa significarien no només unes penes més actuals i més acordes a la dignitat humana, sinó que també serien més sostenibles tant des d'un punt de vista social com econòmic. La justícia restaurativa, amb els seus inseparables elements ètics, és, en aquest sentit, el paradigma des del qual entenem que la justícia penal es pot i s'ha de modificar atribuint a la reparació un important paper durant tot el procés.

Paraules clau

Dret penal, Justícia restaurativa, Resocialització, Reparació, Ètica de la cura

Un nuevo modelo de justicia que repare el daño causado

El objetivo de este artículo es exponer, por un lado, las bases que sustentan el derecho penal desde un planteamiento divulgativo que ayude a comprender a un público no necesariamente especializado los fines de la pena, así como los diversos modelos de castigo y tratamiento que históricamente se han aplicado a las personas que han cometido un delito. Pero, por otro, el texto pretende avanzar en la modernización de la justicia, tras señalar los límites que el sistema penal encuentra en la actualidad. Así, se plantea una serie de propuestas que desde el prisma de una justicia restaurativa significarían no solo unas penas más actuales y más acordes a la dignidad humana, sino que también serían más sostenibles tanto desde un punto de vista social como económico. La justicia restaurativa, con sus inseparables elementos éticos, es, en este sentido, el paradigma desde el que entendemos que la justicia penal puede y debe modificarse atribuyendo a la reparación un importante papel durante todo el proceso.

Palabras clave

Derecho penal, Justicia restaurativa, Resocialización, Reparación, Ética del cuidado

A New Model of Justice that Repairs the Damage Caused

The aim of this article is, on the one hand, to set out in a clear expository form the bases that underpin Spanish criminal law, in order to assist a generally non-specialist public in understanding the objectives of sentencing and the different models of punishment and treatment that have historically been applied to people convicted of a crime. On the other hand, the article seeks to contribute to the modernization of criminal justice by noting some of the limitations under which the penal system currently labours. To this end it puts forward a series of proposals from the perspective of restorative justice which would make sentencing not only less antiquated and more consistent with human dignity, but would also be more sustainable from both a social and an economic point of view. Restorative justice, with its inseparable ethical elements, is, in this respect, the paradigm from which we consider that criminal justice can and should be modified, in assigning an important role in the whole process to reparation.

Keywords

Criminal law, Restorative justice, Resocialization, Reparation, Ethics of care

Com citar aquest article:

Giménez-Salinas i Colomer, E.; Rodríguez Giménez, A. C. (2017). Un nou model de justícia que reperi el dany causat. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 67, 11-30

▲ A mode d'introducció

El dret penal en la seva concepció actual neix del corrent del pensament il·lustrat que pretenia imposar la lògica i la raó en tots els àmbits de la ciència i del saber. Després dels abusos de la justícia en l'etapa anterior, es produeix a l'Europa del segle XVIII el naixement d'una nova cultura jurídica que en el cas del dret penal ve representada per Cesare Beccaria (1764), considerat el pare del dret penal actual.

Quina és la relació existent entre l'acció delictiva i la manera de castigar-la?

Cinc qüestions fonamentals es plantegen al segle XVIII, qüestions a les quals Beccaria intenta donar resposta en el seu cèlebre tractat *Dels delictes i de les penes*. Així, Francisco Tomás y Valiente en la introducció al llibre de Beccaria planteja una sèrie de qüestions que es debaten en aquella època: Hi ha un dret a castigar? I, si existeix, a qui pertany? I, en el cas que existeixi, davant de qui s'exercita? Quines accions seran considerades com il·lícites i, al seu torn, amb quines penes seran castigades? I ja, finalment, quina és la relació existent entre l'acció delictiva i la manera de castigar-la? (Tomás y Valiente, 1993, pàg. XVII).

Encara avui moltes d'aquestes preguntes serien d'actualitat sense que el dret penal hagi canviat substancialment en aquests últims segles.

De fet, la justícia, i en especial la justícia penal, segueix sent el gran desconegut de les instàncies de control formal. Amb un llenguatge difícil, amb una vestimenta negra i una litúrgia que pot assemblar-se a un culte religiós, la justícia apareix com una instància llunyana al ciutadà.

Cal, també, recordar que el que ha estat la recuperació dels drets i garanties individuals derivades del principi de legalitat, és una conquesta irrenunciable, però segurament no suficient.

A nivell teòric, els principis limitadors del poder punitiu de l'Estat se segueixen explicant com situacions de plena actualitat i com totalment acceptats per la doctrina, però la veritat és que la realitat ha anat moltes vegades per un altre camí. Així, tot i que seguim defensant el principi d'intervenció mínima i en conseqüència la subsidiarietat del dret penal a altres branques del dret, som conscients de l'enorme extensió del dret penal que sovint tipifica determinades conductes com a delictes i poden ser perfectament protegides per altres branques de l'ordenament jurídic.

La veritat és que la consideració de bé jurídic o més senzillament la noció del tipus d'accions que necessiten de la protecció del dret penal ha variat amb el temps, tot adaptant-se a les circumstàncies i necessitats de cada època. Posem-ne un exemple molt senzill, la tipificació de determinades accions delictives realitzades per mitjans telemàtics, més coneguda com *Cybercrime*, lògicament només es pot donar en una època com l'actual. Però no sempre

s'ha respectat aquest principi i moltes vegades s'ha elevat a la categoria de delictes, conductes que afectaven a una moralitat o religió concreta, a un sistema polític determinat o a una correlació de poder, sense que fos justificable la seva incriminació per protegir tota la col·lectivitat. Apuntem aquí a mode d'aclariment que la discussió sobre el concepte de *bé jurídic* és un tema clau en el dret penal; així, tenim béns jurídics individuals (vida, salut, llibertat...) i uns altres de col·lectius (medi ambient, organització política etc.).

Però si això ha estat així en els delictes, en la conseqüència jurídica, és a dir, en la pena, el canvi ha estat gairebé encara més petit. En efecte, la pena privativa de llibertat, la presó, segueix sent la sanció dominant en la majoria de països del món amb més d'onze milions i mig de persones a la presó.

Seria difícil explicar el perquè d'aquest immobilisme i a més tampoc no podríem fer-ho de la mateixa manera en tots els països del món. Així, si analitzem el període 2000-2015 veiem diferències importants per regions.

Població mundial empresonada en el període 2000- 2015:¹

- La població carcerària ha augmentat un 20% des de l'any 2000, però la població total ha augmentat només un 18% en el mateix període.
- L'increment ha estat d'un 60% a Oceania.
- D'un 40% en el cas d'Amèrica: 14% a USA, 80% a Amèrica Central, 145% a Amèrica del Sud.
- A Europa ha disminuït un 21%. La població penitenciària femenina s'ha incrementat en un 50% des de l'any 2000.

Contrasta, per descomptat, la situació d'Europa amb la d'altres continents, en especial la d'Amèrica del Sud, amb una xifra en clar ascens, atesa la identificació que allà s'està donant entre empresonament i lluita contra la impunitat.

La crisi de la resocialització i la necessitat d'un nou model

Biblioteques senceres estan dedicades a la resocialització, arguments a favor i en contra són esgrimits per penalistes, metges, criminòlegs, psicòlegs, treballadors socials, educadors i qualsevol que des d'un punt de vista teòric o pràctic hagi dedicat un temps a aquest tema. Apuntem aquí alguns dels autors més destacats a Espanya en el tema de la resocialització: Bergalli, Beristain, Bueno Arús, de la Cuesta Arizmendi, Díez Ripollés, Garcia Valdés, Garrido Guzmán, Garrido Genovés, Mapelli, Muñoz Conde, Redondo Illescas, Silva Sánchez, entre molts d'altres. No repetiré arguments més que coneguts i debatuts fins a la sacietat sobre la dificultat de dur a terme a la presó una fun-

La pena privativa de llibertat segueix sent la sanció dominant en la majoria de països del món

ció resocialitzadora. Sovint ha estat tan sols un canvi d'etiquetes que pretén traslladar la idea que es modernitza i es progressa en el tractament. A Mèxic, per exemple, va ser anomenada *Regeneració* entre el 1917 i el 1965; després i fins al 2008 *Readaptació social*, i des d'aleshores ençà, *Reinserció social*.

Després d'haver visitat centenars de presons, en més de cinquanta països del món, es pot afirmar que “la presó és una olor” perquè igual que els hospitals o les escoles, la presó té una olor molt particular. Per descomptat, n'hi ha de millors o pitjors a nivell de condicions de vida, tractaments i programes, però al final les seves diferències no són tan grans. En general, els presos viuen la presó principalment com un càstig, com una cosa aliena a la seva pròpia vida i, majoritàriament, com quelcom no merescut. Per descomptat, la víctima amb prou feines té espai en les seves vides.

Si analitzem en el seu conjunt “els èxits” de la presó, els resultats globals no són precisament encoratjadors

Hauria estat bo que les idees resocialitzadores trobessin un lloc en la pràctica, hauria estat desitjable que poguéssim creure que després d'uns anys de presó les persones sortirien reconvertides, resocialitzades i readaptades. Hauria estat clarament esperançador. No negaré aquí que determinats projectes han suposat un avanç i un ajut per a les persones privades de llibertat, que hi ha llocs més suportables que d'altres, que alguns centres han tingut bones iniciatives i que, en alguns casos, s'han dut a terme determinades intervencions amb èxit. Que hi ha programes de tractament que han assolit bons resultats i que hi ha molts professionals que treballen amb un gran esforç, dedicació i una professionalitat encomiable, tenint en compte la dificultat de l'entorn i el lloc. De vegades fins i tot sorprenen la humanitat i la solidaritat que pot existir allà dins. No obstant això, si analitzem en el seu conjunt “els èxits” de la presó en el món, els resultats globals no són precisament encoratjadors.

En un intent de fer una classificació, no del tot temporal, però sí en certa manera en ordre d'aparició i coexistència, podem distingir en l'àmbit penitenciari sis models aplicats fins a l'actualitat, encara que cap d'ells s'ha donat “en estat pur”, sinó que han aparegut moltes vegades barrejats.

Els models penitenciaris

- a. Model penitenciari
 - b. Model terapèutic
 - c. Model rehabilitador
 - d. Model de “normalització”
 - e. Model garantista
 - f. Model restauratiu i de pedagogia social
- a. **El model penitenciari:** basat principalment en els sistemes Filadèlfia i Auburn, destaca la importància de la feina, la disciplina i la penitència. El primer, també anomenat “cel·lular” té el seu suport en el Dret Canònic, en la penitència i en l'aïllament total, la separació de la resta de com-

panys és completa. El sistema Auburn introdueix certes modificacions i encara que segueix essent molt sever, de dia es treballa conjuntament, però sempre en silenci, de manera que la penitència continua formant part de l'objectiu fonamental (Garrido Guzmán, 1983). A Espanya es pot considerar que els dos grans precursors de la reforma penitenciària van ser Concepción Arenal (1991) i Manuel Montesinos.

- b. **El model terapèutic:** just després de la Segona Guerra Mundial i com a conseqüència dels horrors de la mateixa, sorgeix un moviment humanitari en defensa dels més febles. En el cas concret de les presons es denomina “la revolució de les bates blanques” ja que va ser el personal mèdic qui va defensar la possibilitat d'aplicar mesures terapèutiques als interns. El concepte de “tractament”, que després s'ha estès i s'ha generalitzat com a terme, prové d'aquesta època, d'aquí una certa idea de medicalització.
- c. **El model rehabilitador:** com a conseqüència d'una nova idea de tractament, sorgeix com a plantejament base que el delinqüent pot i ha de ser rehabilitat. Terme que al seu torn menarà a una profunda confusió doctrinal, penal i criminològica (Muñoz Conde, 1979). La realitat és que es troba ja pràcticament en totes les constitucions democràtiques la idea que la pena privativa de llibertat ha de tenir una finalitat reinsertadora/reeducadora/resocialitzadora. No és que la resocialització substitueixi la prevenció general, encara que sí apareix com a principal finalitat; aquest també és el cas de la Constitució Espanyola que en el seu art. 25.2 diu: “Les penes privatives de llibertat i les mesures de seguretat estaran orientades cap a la reeducació i reinserció social i no podran consistir en treballs forçats. El condemnat a pena de presó que l'estigui complint gaudirà dels drets fonamentals d'aquest Capítol, tret dels que es vegin expressament limitats pel contingut de la decisió condemnatòria, el sentit de la pena i la llei penitenciària. En tot cas, tindrà dret a un treball remunerat i als beneficis corresponents de la Seguretat Social, així com l'accés a la cultura i al desenvolupament integral de la seva personalitat espanyola”.
- d. **El model de “normalització”:** la resocialització ha plantejat des d'un principi nombrosos problemes, tant teòrics com pràctics. És per això que, amb el pas del temps, alguns països del Nord d'Europa han evitat aquesta situació introduint el concepte de “normalització” (Giménez-Salinas, 1995).

Dos principis apareixen aquí com a fonamentals: d'una banda, la reducció de la població penitenciària, i, de l'altra, la pròpia vida a presó. En el primer cas, tal com ho descriu Tapio Lappi-Seppälä (2014), el dràstic descens de la població penitenciària a Finlàndia a partir dels anys setanta del segle passat, va ser degut a dues idees; una de caràcter humanitari, però també molt important, va ser la constatació de la ineficàcia de presó en la seva finalitat resocialitzadora. Així es va plantejar en el segon supòsit, que si de veritat se cercava la integració posterior a la societat, la vida a la presó hauria de sem-

blar-se en la mesura del possible a la vida del món exterior i lluitar, així, amb els efectes negatius que produeixen l'encarcelació i l'empresonament (Clemmer, 1940).

Les xifres en la reducció de l'empresonament van ser espectaculars. Simplement a mode d'exemple, per a joves d'entre 15 i 17 s'aplica la sanció privativa de llibertat un 1%, mentre que a Espanya és d'un 7%, i al Regne Unit d'un 9%.

- e. **El model garantista:** aquest model es basa fonamentalment a aconseguir que en el compliment de la pena es respectin totes les garanties legals, és a dir, que el principi de legalitat es compleixi també en l'execució. Especial importància té el respecte als drets humans també en l'àmbit penitenciari; la prohibició de les tortures i la presó preventiva concebuda de vegades més com a “pena anticipada”, malgrat el principi de presumpció d'innocència. Encara que en realitat aquest no seria un model pròpiament dit, la preocupació per la manca de garanties dels presos en alguns països ha portat en l'actualitat a la reivindicació d'un model respectuós i legalista com a base fonamental.
- f. **El model restauratiu i de pedagogia social:** i arribem finalment a la introducció d'una nova idea també en l'àmbit penitenciari. Més enllà del desig/finalitat/legalitat de la resocialització, no podem oblidar que en molts casos hi ha també una víctima i que aquesta no desapareix després del judici. Així, sorgeix la possibilitat d'una justícia restaurativa que no renuncia a aplicar-se també en l'àmbit penitenciari. Figures com el penediment, la mediació i la possibilitat de fer una presó més permeable a la comunitat descriuen aquests models.

Els fins de la pena: la reparació com a quarta finalitat

Tradicionalment, en el dret penal es distingeix, en les teories de la pena, entre teories absolutes, teories relatives i teories eclèctiques o de la unió, tal com ho recullen la majoria de manuals. Destaquem aquí alguns dels més importants i també d'accés més fàcil per als estudiants (Muñoz-Conde i García Aran, 2015; Mir Puig, 2011; Díez Ripollés, 2011). En aquesta ocasió hem analitzat la teoria dels fins de la pena amb un redactat pensat per professionals de la intervenció social majoritàriament no juristes, hem evitat entrar en un debat més profund, tot exposant les teories bàsiques.

Així, les teories absolutes se centren en el fet que l'únic sentit de la pena és la retribució, és a dir, la imposició d'un mal precisament pel dany que s'ha comès. La pena així entesa és, doncs, una conseqüència justa i necessària. Aquesta tesi de la retribució té un fonament religiós, ètic i jurídic.

El fonament religiós es basa en el fet que Déu és el Juge Suprem i, en conseqüència, en el Judici Final s'aplicarà únicament el principi de la retribució. Sembla, doncs, com si es volgués establir un paral·lelisme entre la justícia divina i la pròpia retribució de la pena humana. No obstant això, no totes les interpretacions són així, sinó que a la Bíblia mateix apareix també que el dia del judici no “serà un temps de terror sinó d'esperança i restauració” (Corintis 15: 24-28).

El fonament ètic té el seu principal representant en el filòsof il·lustrat Immanuel Kant, qui entén que l'ésser humà és un fi en si mateix i planteja que precisament per això no pot ser instrumentalitzat per a l'obtenció de qualsevol altra finalitat. En aquest sentit, la pena és el càstig que el delinqüent es mereix per complir amb l'exigència de la justícia última. Els defensors de la justificació de la pena com una realitat metafísica basen els seus arguments en un exemple de Kant (1797), citat en gairebé tots els treballs de la teoria la pena on explica que:

Si la societat civil s'arribés a dissoldre pel consentiment de tots els seus membres, com si, per exemple, un poble que habités una illa es decidís a abandonar-la i a dispersar-se, l'últim assassí detingut en una presó hauria d'ésser mort abans d'aquesta dissolució, per tal que cadascú patís la pena del seu crim, i que el crim d'homicidi no recaigués sobre el poble que no tingués cura d'imposar aquest càstig; perquè llavors podria ser considerat com a còmplice d'aquesta violació pública de la justícia.

No obstant això, tot i que aquest no és el lloc per a desenvolupar l'argument, hi ha autors que consideren que Kant no segueix un retribucionisme pur i sense reserves, i que la seva teoria conté també nombrosos elements preventius (Cordini, 2014).

Finalment, ens queda el **fonament jurídic** representat Georg Hegel, filòsof alemany a cavall entre el segle XVIII i XIX, que, aplicant la dialèctica, considera que el delinqüent en cometre el delicte nega el dret. D'aquesta manera argumenta que, només a través de la imposició de la pena concebuda com a retribució, queda representada la voluntat general. En aquest sentit entén que qui comet un delicte no pot negar-se a ésser castigat ja que per poder restablir de nou la plena vigència del dret resulta imprescindible la pena.

Seguint el seu esquema, la voluntat general concretada en el dret representa la tesi; el delicte significa, doncs, l'antítesi, ja que trenca la voluntat general, que al seu torn només pot ser restituïda a través de la síntesi, que en aquest cas és la pena (Hegel, 1807).

Es diu que les teories absolutes miren al passat mentre que les teories relatives, també anomenades teories de la prevenció, miren al futur, ja que atorguen a la pena la funció de prevenir delictes. No obstant això, aquesta funció preventiva es concreta d'una manera molt diferent en l'anomenada prevenció general o en la prevenció especial.

Les teories de la prevenció general s'adrecen a la col·lectivitat per tal que la pena pugui intimidar els ciutadans

Encara que molt succintament, diríem que les teories de la prevenció general s'adrecen a la col·lectivitat per tal que la pena pugui intimidar els ciutadans. El seu principal representant és Anselm von Feuerbach, qui a principis del segle XIX va considerar la pena com una “amença psicològica”, que per mitjà de les lleis penals es dirigeix a tota la col·lectivitat amb la finalitat de limitar el perill derivat de la delinqüència sempre latent en una societat. És a dir, aquesta coacció (la Llei) es formula en abstracte i s'adreça a totes les persones d'una societat perquè la coneguin abans de cometre un delicte.

Juntament amb la intimidació o prevenció general negativa hi ha un corrent doctrinal que defensa la prevenció general positiva, per entendre que també es pot traslladar a la col·lectivitat el sentiment de pertinença a la societat i la necessitat del respecte a la norma, així com la confiança en l'ordre jurídic com a mitjà per impedir que es cometin delictes.

Quan aquesta amenaça es concreta o, dit d'una altra manera, es fa realitat perquè s'aplica quan algú comet un delicte i el jutge aplica la pena prevista, es reforça la idea de prevenció general, ja que tota la societat és conscient de la gravetat amb la qual s'apliquen les lleis.

Més recentment, la prevenció especial, també coneguda com a prevenció individual, s'adreça a la persona en concret que ha comès un delicte i pretén que a través del compliment de la pena eviti en un futur tornar a delinquir. En general, totes les idees, formes i modalitats de la resocialització es troben dins del concepte prevenció especial. És per això que sovint s'utilitzen els dos termes indistintament.

Hi ha, sens dubte, múltiples antecedents molt llunyans a aquesta idea, encara que els més pròxims els podem concretar al segle XIX, com per exemple en el positivisme criminològic, o l'escola Von Liszt a Alemanya, o en el correccionalisme de Dorado Montero a Espanya o la mateixa Concepció Arenal. Ella va ser una de les rares excepcions que, com a dona, a més de conèixer la realitat carcerària va escriure diverses obres com *El visitador del preso* (1894) o *Cartas a los delincuentes* (1865), entre d'altres. Fou, sens dubte, una lluitadora a favor de l'oprimit, del pobre i especialment del penat, i ho va fer sota una doble condició: el seu compromís real amb la presó i el coneixement del que estava passant i una obra científica que pot considerar-se inspiradora de la reforma penitenciària.

Finalment, en darrer lloc, sorgeix la teoria unificadora que intenta combinar tots aquests conceptes ja que, com diu Francisco Muñoz Conde: “retribució i prevenció són dos pols oposats d'una mateixa realitat que no poden subordinar-se l'un a l'altre, sinó coordinar-se mútuament.” (2015, pàg. 51).

Deia Claus Roxin (1976) que “el dret penal enfronta l'individu de tres maneres: amenaçant, imposant i executant penes; i que aquestes tres esferes d'activitat estatal necessiten justificació cadascuna per separat”. Així, seguint aquest mateix autor diríem que es dona una espècie seqüencial/temporal en

la qual apareixerien totes les funcions. També Muñoz Conde considera que la pena compleix diferents funcions en cadascun dels moments en què apareix (2015, pàg. 53). Seguint aquesta mateixa idea, podríem dir que quan el legislador prohibeix una determinada conducta –per exemple, en el cas del delictes de "violència de gènere"– som davant la pura "amença" que s'adreça a tota la col·lectivitat perquè sàpiga que aquestes accions, en el cas que arribin a produir-se, seran castigades amb una pena (finalitat: prevenció general). Si, tot i això, l'autor comet el delictes –causar lesions a una dona– serà castigat (finalitat: retribució). No obstant això, en tots els casos es farà de forma individualitzada amb la pena prevista per a aquest delictes i amb totes les circumstàncies específiques del cas. Amb això, a més, es confirmarà la vigència del dret ja que l'amença penal s'ha acomplert (finalitat: prevenció general positiva). Un dels autors més representatius de la prevenció general positiva o integradora ha estat Günther Jakobs (1997), qui inicialment considerava que la finalitat del dret penal no ha de ser principalment la intimidació dels ciutadans com a potencials delinqüents, sinó la de reforçar la consciència jurídica de la comunitat i la seva disposició a complir les normes. Finalment, si la pena és de presó, al centre penitenciari s'hauria d'intentar que durant el compliment de la mateixa rebí un tractament adequat per a l'agressivitat contra les dones i evitar així futurs delictes (finalitat: prevenció especial).

Fins aquí hem seguit una explicació tradicional de les teories de la pena i que, per regla general, es troba en tots els manuals de dret penal. No obstant això, i seguint amb l'exemple anteriorment descrit, afegiríem una quarta finalitat de la pena, la reparació a la víctima. Si l'autor dels fets, en el compliment de la pena, no és capaç de comprendre el dany que ha produït i de reparar la víctima, difícilment es compliran també les altres funcions.

Afegiríem una quarta finalitat de la pena, la reparació a la víctima

Així, i seguint el cas descrit de la violència de gènere, les necessitats de les víctimes són també individuals i no poden categoritzar-se ni estandaritzar-se. Un dret penal més just i més actual ha de tenir en compte que de la mateixa manera que no tots els delinqüents necessiten un mateix tractament, també les víctimes necessiten una resposta més individualitzada que inclogui la reparació del dany, que naturalment pot revestir diferents formes. Tal com deia Antonio Beristain, en realitat la reparació és una cosa molt senzilla, ja que és bàsicament col·locar el món en la posició que tenia abans de començar: "Ai, si poguéssim tornar a l'inici de les coses", deia sovint. En aquest sentit, el dret penal ha d'obrir una porta a la victimologia i entendre que els actes de reparació són també una part molt important dels fins de la pena.

La justícia restaurativa com una part de la justícia penal

Certament, la justícia restaurativa està remouvant els fonaments de la justícia penal. Els seus detractors la consideren una volta a la justícia privada; els seus defensors han fet d'ella una doctrina que arrela en les seves conviccions

més profundes. No deixa impassible ningú. Qui coneix la pràctica de la mediació penal, per exemple, a Catalunya, admet que és un camí sense retorn amb tanta complexitat com avantatges.

No sembla, doncs, que es pugui simplement titllar d'irracional la proposta de privilegiar com a reacció penal enfront del delictes la idea de tornar les coses a l'estat en què es trobaven abans de ser danyades, ja sigui realment o simbòlicament. Així mirat, sembla la resposta ideal. D'altra banda, si l'autor dels fets vol i pot reparar hauria de poder trobar el seu espai en el dret penal i no accessòriament, sinó de forma prioritària. També a la víctima, que no sempre està en les millors condicions per decidir, se li ha poder oferir un espai en un dret penal compromès amb una justícia més humana i, per tant, més propera.

De tot plegat, se'n deriven finalment quatre arguments a favor de la justícia restaurativa.

- **Arguments jurídics:** la reparació del dany causat ha d'incorporar-se dins dels fins de la pena. Tal com ho exposava Antonio Beristain (2008), és absolutament necessària la idea d'una nova cultura jurídica: "victimològicament orientada, criminològicament fonamentada i sociològicament avançada, i que ha de trobar els elements de connexió existents entre la preocupació per la víctima, per l'infractor i per la societat".

La resposta al delictes hauria d'afavorir la reparació del mal sofert per la víctima i promoure que els infractors compreguin que el seu comportament no és acceptable

En aquesta línia, pensem que la resposta al delictes hauria, en primer lloc, d'afavorir la reparació del mal sofert per la víctima en la mesura del possible; i, en segon lloc, promoure que els infractors compreguin que el seu comportament no és acceptable i que ha tingut conseqüències reals per a la víctima, però també per a la comunitat. D'aquests dos simples enunciats se'n deriven les següents conseqüències:

- La no acceptació de la impunitat.
 - La inclusió de la justícia restaurativa dins del procés penal en qualsevol de les seves fases.
 - La recerca del restabliment de la pau jurídica a través de la reparació a la víctima.
 - El compliment dels fins preventius de la pena, ja que quan l'autor repara també accepta, d'una banda, públicament la vigència de les normes davant la societat i, de l'altra, la reparació es valora com un important esforç per part de l'autor per reconèixer la injustícia comesa i reincorporar-se a la comunitat.
- **Arguments socials:** si acceptem l'existència d'una creixent desigualtat social i també que, en conseqüència, la justícia penal pot ser font de victimització, acceptarem la recerca de fórmules de resposta del control social que siguin com menys perjudicials per a la víctima i el delinqüent millor.

- **Arguments econòmics:** de vegades hem mantingut que la presó serà possiblement, en el futur, una sanció menys utilitzada no tant perquè la societat s'hagi humanitzat, sinó perquè no se'n podran assumir els costos. De fet, en part ja hi estem arribant. Si amb l'aplicació de sancions alternatives i, entre elles, la justícia restaurativa, per exemple, a través de la mediació, aconseguim els mateixos resultats, aquest ja és un argument prou important com per ser tingut en compte.
- **Arguments ètics:** la privació de llibertat és una sanció degradant. Principis de dignitat i justícia farien pensar en altres fórmules, al costat de l'ètica del perdó. El mateix Beccaria deia fa tres-cents anys que calia buscar sempre, en la mesura del possible, el càstig menys dolorós, i la presó se'ns apareix cada vegada més com un càstig les conseqüències del qual en les vides de les persones que el reben, però també en el seu entorn familiar i social, poden ser irreparables.

La justícia restaurativa: idees clau

Podríem pensar, segons el que hem plantejat fins ara, que la justícia restaurativa se situa en un marc axiològic que la diferencia del sistema de justícia tradicional. Efectivament, per molts és vista en part com una via complementària dins el propi sistema de justícia penal, però també són abundants les veus que la presenten com una veritable alternativa i, fins i tot, com l'inici d'una transformació en la manera com la societat ha d'entendre i relacionar-se amb el fet delictiu.

La idea d'una justícia restaurativa aplicada al camp del dret penal va néixer als Estats Units a mitjans dels anys setanta del passat segle xx. Però cal recordar que des de l'altre costat de l'Atlàntic, el primer congrés de Victimologia de Jerusalem de l'any 1973 va significar en bona part un impuls a les seves idees. Aquesta branca de la criminologia assenyalava en aquells anys la doble victimització que les víctimes pateixen en els sistemes de justícia tradicionals quan es veuen immerses en processos penals. Si, en primer lloc, són víctimes d'un delictes en mans d'un ofensor, en segon lloc, ho són també durant el procés judicial, ja que queden relegades a un paper passiu que les neutralitza i les sotmet a un segon patiment. Segons l'autor noruec Nils Christie (1977), pare de l'abolicionisme, les institucions i també els professionals de la justícia s'han apropiat dels conflictes que es donen en la societat i els han robat a aquells a qui realment els pertanyen. La conseqüència que aquest robatori suposa per a les persones és no poder aprofitar allò de valuós que els conflictes tenen. Christie apel·la aleshores a un model que permeti la participació activa de la víctima en el procés de justícia i, en termes més amples, de tota la societat, per tal que tothom pugui aprofitar la potencialitat pedagògica que la gestió dels conflictes genera.

Les arrels d'aquest moviment restauratiu, però, són força més antigues i poden situar-se en cultures ancestrals dels pobles autòctons del Canadà, dels Estats Units i també de Nova Zelanda i Austràlia. Alguns experts (Beaudoin citat a Kemelmajer, 2005) plantegen que els antics pobles nòmades no podien, per assegurar la supervivència del grup, dependre's dels seus membres quan aquests infringien les normes i optaven per solucions basades en la reparació del dany de manera que cap individu, ni el seu lloc dins la comunitat, es perdia. D'altres (Kemelmajer, 2005) situen en documents com el codi d'Hammurabi o la Llei de les Dotze Taules romana, exemples de normes comunitàries que recullen la restitució econòmica d'alguns delictes.

Se l'identifica com el conjunt de pràctiques que tenen l'objectiu general de respondre al delicte d'una manera més constructiva que la que s'aconsegueix a través del càstig

Intentant avançar cap a una definició de justícia restaurativa ens trobem que pot ser sintetitzada de diverses maneres, ja que la dificultat rau a acotar un fenomen que és eminentment pràctic. Per això, sovint se l'identifica com el conjunt de pràctiques que tenen l'objectiu general de respondre al delicte d'una manera més constructiva que la que s'aconsegueix a través del càstig. Els processos restauratius impliquen, per part de l'ofensor, el reconeixement del mal infligit; pel que fa a la víctima, el reconeixement dels seus interessos com a principal afectada; per part de la comunitat, el compromís de participar en el procés de resocialització. Mirant de simplificar-ne les característiques principals, es parla de les tres "R": responsabilitat, restauració i reintegració (Dignan, 2000).

D'altra banda, des d'una mirada més pràctica, per poder aplicar mesures restauratives, es parteix sempre de la voluntarietat dels implicats, buscant la possibilitat d'oferir a la víctima una reparació al dany. Amb això es vol, també, responsabilitzar l'ofensor, aconseguir la participació de la família i l'entorn comunitari en el procés, i afeblir els estigmes que comporta el delicte tant per a la víctima com per a l'ofensor. Per aquest motiu, la justícia restaurativa, a més de retornar el delicte als seus propietaris i protagonistes, pot ser un mitjà més eficaç per reduir la criminalitat, alhora que es considera un mitjà més humà, ja que treballa en base a la reparació del dany causat i no únicament centrant-se en la pena.

L'atenció es posa en les possibles maneres de reparar el dany infligit

Howard Zehr (2003), reconegut com un dels pares del moviment, defineix la justícia restaurativa com aquella comprensió que interpreta el delicte fonamentalment com una ofensa contra les persones y les relacions que entre elles s'estableixen. Seguint aquesta idea, davant del delicte, l'atenció es posa en les possibles maneres de reparar el dany infligit per tal de restituir les relacions que existien prèviament i mirar d'assegurar el reconeixement de tots els que hi prenen part. Els qui duren a terme aquest procés de reparació voluntari seran els mateixos afectats: víctima, ofensor i comunitat. Per a aquest autor, la justícia restaurativa no consisteix en la implementació de programes o projectes destinats a objectius concrets o a curt termini, sinó que es tracta més aviat de canviar la mirada que tenim sobre el fet delictiu, tal i com podem veure en aquest esquema comparatiu entre els plantejaments de la justícia penal i els de la justícia restaurativa.

Dues maneres diferents de concebre la justícia segons Zehr

JUSTÍCIA PENAL	JUSTÍCIA RESTAURATIVA
<ul style="list-style-type: none"> • El delictes és una violació del dret i l'Estat. • La comissió d'una delictes crea persones culpables. • La justícia necessita l'estat per determinar qui és culpable i quina pena cal imposar-li. • Focus central: els delinqüents reben el que es mereixen. 	<ul style="list-style-type: none"> • El delictes és una agressió a les persones i les seves relacions. • La comissió d'un delictes genera responsabilitats. • La justícia involucra víctimes, ofensors i membres de la comunitat, pren significat en l'esforç per arreglar les coses. • Focus central: les necessitats de les víctimes i la responsabilitat de l'ofensor per reparar el dany

Font: Zehr (2003, p. 19 i 20)

D'aquest quadre caldria destacar el salt que hi ha en l'enfocament de les qüestions prioritàries en un i altre model. Així, el paper i la importància que l'Estat té en la cas de la justícia penal són destacables en comparació amb el de la justícia restaurativa, on apareixen conceptes com "comunitat" o "afectats". Malgrat això, aquests models poden entendre's de manera complementària, indicant on no arriba la justícia penal i assenyalant on s'ha d'arribar, a través de la justícia restaurativa. És a dir, sense qüestionar els avenços que ha significat el fet d'arribar a tenir una justícia democràtica basada en drets i garanties, hem de ser capaços de comprendre quins reptes té una nova justícia actual: donant més veu a les víctimes, major inclusió de les parts, responsabilització autèntica, reparació del dany, etc.

El mateix autor afirma que de les diferències entre un model i l'altre, en sorgeixen tres preguntes fonamentals davant del delictes i per a la seva gestió. La justícia penal es pregunta: Quina llei s'ha infringit? Qui l'ha infringit? I, segons això, quina pena mereix aquesta persona? Però, des d'una perspectiva més àmplia, atenent a una comprensió més relacional, la justícia restaurativa demana: qui ha estat danyat o perjudicat pel delictes? Assumint que habitualment no hi ha una única persona, pregunta aleshores quines necessitats tenen els afectats? Qui és responsable d'aquest dany?

La idea que hi ha danys concrets com a conseqüència del delictes, no previstos o no mesurables, ni categoritzables en termes jurídics es fa present en aquestes preguntes. Una justícia més atenta a les conseqüències reals que suposa el delictes per a les persones i més permeable a les necessitats de participació de les víctimes, ofensors i membres de la comunitat és el camí que indica la proposta restaurativa. En paraules d'Alberto Olalde (2017, p. 201), "estamos ante un paradigma que llega donde la justícia penal no llega: las necesidades emocionales de las personas."

Són les persones afectades les que reben una altra consideració diferent a la de la mirada tradicional

Veiem així que es tracta principalment d'un canvi en la manera com entenem el delictes i un canvi també en la manera com responem a ell. Però, sobretot, són les persones afectades les que reben una altra consideració diferent a

la de la mirada tradicional. De la mateixa manera que comunitat, víctima i ofensor són part de la societat, també han de poder, davant del dany que ocasiona el delictes, involucrar-se i comprometre's en la recerca de solucions. Aquesta visió activa, participativa i inclusiva dels processos imbricats en la resolució dels conflictes i també en la justícia, implica una transformació profunda de la nostra cultura del càstig, un veritable repte gens fàcil d'afrontar encara avui.

Certament la justícia restaurativa té una gran feina per davant, però també ha de ser prudent amb altres riscos, especialment per vetllar en contra de la tendència del populisme punitiu, qui, sens dubte, en moments concrets vol inclinar la balança amb el risc de deixar en mans de les víctimes la política criminal. En aquest sentit, la justícia restaurativa no pot mai ser una limitació als drets i garanties de les persones que han comès un delictes.

La justícia restaurativa, una justícia en femení? Justícia i gènere

La qüestió de com evoluciona al llarg del temps una institució com la justícia ha de poder, des de la nostra mirada actual, tenir en compte també la perspectiva de gènere. En aquest sentit, malgrat que des de l'antigor els egipcis, els grecs i els romans han representat al·legòricament la justícia com una divinitat femenina, el fet és que al llarg de la història i fins fa ben poc l'exercici de la justícia ha estat únicament a mans dels homes. Possiblement la idea provinent de l'antic testament d'un déu Jutge Suprem en el Judici Final a la humanitat, o els valors que han de tenir els jutges tal com apareixen a Èxode 18: 19-21 quan Moisès ha de triar entre els ciutadans d'Israel aquells “varones de virtut, temerosos de Dios, varones de verdat, que aborrezcan la avarícia”, poden haver col·laborat en un ideari masculinitzant de l'exercici de la justícia (Giménez-Salinas; Rodríguez Giménez, 2017).

No és la de jutjar l'única potestat que fins fa pocs anys era eminentment reservada als homes, però el pes de la tradició és major o menor depenent de l'àmbit, i el de la justícia pot haver estat més reticent als canvis, inclòs el que afecta a la igualtat de gènere.

De fet, a Espanya a fins l'any 1966 les dones tenien prohibit l'accés a la carrera judicial, tot i que podien estudiar la carrera de Dret i també exercir d'advocades, entre d'altres professions jurídiques, la de jutjar era una professió i per tant una activitat que els era vetada. Milagros Otero Parga, en el seu estudi sobre les dones jutges a Espanya, explica com l'any 1972 el President del Tribunal Suprem considerava que “jutjar era una professió en essència masculina que podria entrar en col·lisió amb la sensibilitat femenina” (Otero Parga en Giménez-Salinas *et alt.*, 2017). I no va ser fins a l'any 1977 que

Josefina Triguero Agudo, la primera dona jutgessa de carrera professional, va aprovar les oposicions a jutge de primera instància i instrucció.

Actualment i com passa en la gran majoria de professions, els canvis socials i culturals promouen l'obertura de la judicatura a tots dos gèneres. Ens els últims anys la incorporació de la dona a la carrera judicial ha estat molt important, tot i que la igualtat és encara lluny de donar-se a la pràctica. Les dades, malgrat la promoció de la consciència i la necessitat d'aconseguir un major equilibri entre els gèneres, ens diuen que pel que fa la professió de jutge i jutgessa les dones representen el 64% dels jutges i magistrats en actiu menors de cinquanta anys. Però en el tram d'edat d'entre 51 i 72 anys, més del 60% dels membres de la carrera judicial són homes. Pel que fa als càrrecs discrecionals, les dades reflecteixen encara menor presència de dones que d'homes en xifres totals, concretament un 50% menys de dones que d'homes i, encara més especialment, en els càrrecs de Presidència de sala o en el cas del Tribunal Suprem, on només hi ha un 13,9 % de dones (CGPJ, 2017).

Aquesta menor presència de les dones encara tan marcada en la professió i l'exercici de la justícia es contraposa, per exemple, amb la dels professionals de l'àmbit de la justícia restaurativa, eminentment dones, sobretot en els diversos àmbits on podem trobar mediació. D'aquesta manera, en la fotografia de l'avui, el jutge és home i la mediadora és dona. És aquesta imatge la que ens empeny a demanar-nos, potser només com a punt de partida de possibles reflexions, dues qüestions; d'una banda, si un increment de la presència de dones en la judicatura implicaria un cert canvi en la manera d'exercir-la; i de l'altra, si la justícia restaurativa es pot considerar una professió vinculada als valors femenins de la cura.

En la fotografia de l'avui, el jutge és home i la mediadora és dona

Justícia i ètica de la cura

La possibilitat d'establir una relació entre l'ètica de la cura i la justícia restaurativa ha estat treballada des de diversos autors i aproximacions feministes. Els valors centrals en què semblen convergir tots dos posicionaments són la responsabilitat i la cura de l'altre (les relacions) en contraposició als valors tradicionalment vinculats a la justícia.

De la mateixa manera que la justícia com a institució fonamental del sistema social és encara marcadament masculina, els seus valors poden interpretar-se des d'aquesta perspectiva de gènere. Ens basem, per tant, seguint la *diferent veu* de Carol Gilligan (1982), en la idea que hi ha (almenys) dos models de desenvolupament moral i que cap dels dos ha de considerar-se superior, sinó que es complementen enriquint la manera com comprenem el raonament moral. En primer lloc, el model establert per la Teoria del desenvolupament moral de Lawrence Kohlberg (1981), on la justícia es vincula a valors universals, abstractes, absoluts, racionals, imparcials i basats en drets. En segon lloc, el model de la seva deixeble i principal crítica, Carol Gilligan, en què la idea de justícia passa per allò concret i individual, emocional, parcial i

basat en la responsabilitat, propi de les relacions humanes basades en la cura. Així, en una comprensió de la justícia restaurativa que passi per contraposar-se a la justícia tradicional a través d'agrupar els valors que predominen en una i altra, es dona sovint aquesta identificació entre els models Gilligan/Kohlberg, respectivament, o ètica de la cura i ètica de la justícia, o també es desglossen els valors en femenins i masculins.

Malgrat això algunes posicions es mostren escèptiques amb l'afirmació que l'ètica de la cura és més pròpia de la justícia restaurativa, al·legant entre d'altres arguments que la justícia penal també fa servir raonaments concrets i relacionals en l'aplicació de la llei i que, per tant, la identificació entre dos models de justícia i dos models morals no es dona en la realitat (Daly, 2006).

La justícia restaurativa es diferencia principalment de la justícia tradicional pel fet que emfatitza principalment una resposta reparadora al fet delictiu

En tot cas, sí podem mantenir que la justícia restaurativa es diferencia principalment de la justícia tradicional pel fet que emfatitza principalment una resposta reparadora al fet delictiu o, en un sentit ampli, al mal que ocasiona en la víctima i en la resta d'afectats pel mal del delictiu. El sentit de la responsabilitat i de la cura envers l'altre estan al centre d'aquesta comprensió, tal com hem vist en Zehr, i és justament aquest un dels valors més tractats per Carol Gilligan en els seus estudis sobre el desenvolupament moral de les dones.

D'aquesta manera hem de ser conscients que la persona professional de l'àmbit de la justícia restaurativa, mediatadora o facilitadora, haurà de valer-se d'aquesta comprensió "femenina" i desenvolupar en la seva tasca els hàbits que aquest enfocament ètic prioritza atès que, tal com Alberto Olalde (2017) observa, les persones que arriben a un procés restauratiu han viscut probablement experiències doloroses que cal acompanyar emocionalment des d'aquesta sensibilitat pròpia.

No se'ns escapa, doncs, la possible implicació per al camp professional que aquestes últimes idees plantegen. Vista d'aquesta manera la pràctica professional desenvolupada en l'àmbit de la justícia restaurativa podria entendre's com dins de les professions de la cura, dutes a terme tradicionalment per dones i relacionades amb l'atenció, l'acompanyament i l'assistència als infants, a la gent gran, a les persones malaltes o d'altres que requereixin una especial atenció. Tal com apunten alguns autors (Marçal, 2016), davant la distòpia d'un futur gestionat per robots que desenvoluparan moltes tasques que ara només intuïm, les professions de la cura difícilment podran dur-se a terme per robots ja que la naturalesa d'aquestes pràctiques és específicament i inherentment humana.

A mode de conclusió

No podem negar que el nostre és ja un món accelerat i de constants canvis socials en què la capacitat d'adaptació de les institucions ens indica com de prop es troben aquestes institucions de les necessitats reals de les persones. En aquest context, la justícia ha d'incorporar nous-vells conceptes impor-

tants avui, sense deixar de preservar la conquesta que va suposar el respecte a les garanties i drets individuals en la persona del delinqüent. No obstant això, no per això es pot oblidar que també hi ha els drets de les víctimes, figura oblidada i neutralitzada pel dret penal tradicional. El debat sobre les víctimes espanta perquè sembla que es volgués canviar la correlació de forces i trencar de dalt a baix el monopoli de l'Estat en la resposta penal. No és aquesta la idea. Però donar veu a les víctimes, recuperar el seu espai natural, humanitzar el dret o, en definitiva, obrir nous espais no significa fer un pas enrere. En aquest sentit, incorporar nous actors, noves fórmules i concebre la reparació com una de les principals respostes suposa un dels reptes més importants per a la justícia.

El fracàs de la presó i de la preeminència d'una resposta punitiva al delictes ens obliga, en ple segle XXI, a trobar altres enfocaments més humans per assolir la justícia. Es tracta d'una crisi amb moltes cares, la jurídica, la social, l'econòmica i l'ètica, i totes elles demanen noves maneres d'abordar els conflictes. En aquest sentit la justícia restaurativa pot significar una gran aportació cap a la justícia social.

D'altra banda, al costat de les tradicionals finalitats de la pena (retribució, prevenció general i prevenció especial), ha de tenir un lloc important la reparació. Es tracta, sens dubte, d'una quarta finalitat més ètica i, per tant, més justa, en què les parts poden dur a terme un procés transformador del qual se senten protagonistes i responsables.

Per acabar, i amb la mirada posada en el futur, la justícia, com tantes altres professions, necessita l'aportació d'una visió crítica des de les ètiques de la cura, potser també des d'una visió més femenina dels valors de justícia, no per feminitzar la professió sinó per obrir-se més fàcilment a perspectives enriquidores de l'ésser humà i els seus conflictes en la comunitat. La justícia restaurativa significa, en aquest sentit, un enfocament fecund des del qual treballar i acompanyar les persones en el recorregut de les seves vides, fins i tot quan sorgeixen incidents que semblarien insuperables, per a la seva reparació i transformació.

La justícia necessita l'aportació d'una visió crítica des de les ètiques de la cura

Esther Giménez-Salinas i Colomer
Catedràtica de Dret Penal i Criminologia
Directora de la Càtedra de Justícia Social i Restaurativa
Pere Tarrés – URL
egimenezsalinas@peretarres.org

Aida C. Rodríguez Giménez
Cap de projectes de la Càtedra de Justícia Social i Restaurativa
Pere Tarrés – URL
acrodriiguez@peretarres.org

Bibliografia

- Arenal, C.** (Manuela Carmena Ed.). (1991). *El visitador del preso*. Madrid, España: Acopé.
- Beccaria, C.** (1764). *Tratado de los delitos y de las penas*. Francisco Tomás y Valiente: Presentación al libro (1993). Madrid, España: Publicaciones del Ministerio de Justicia.
- Beristain, A.** (2008). *Transformación del Derecho Penal y la Criminología hacia la Victimología (Dignidad ético-mística de las macrovíctimas)*. Lima, Perú: Ara Editores.
- Clemmer, D.** (1940.) *The Prison Community*. New York, USA: Holt, Rinehart and Winston
- Chistie, N.** (1977). Conflicts as property, *The British Journal of Criminology*, volum: 17, núm. 1, 1-15.
- Cordini, N. S.** (2014). La finalidad de la pena es, según Kant, ¿puramente retributiva? *Revista de Derecho de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso*, núm. 43. Valparaíso, Xile. Recuperat de: https://scielo.conicyt.cl/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0718-68512014000200019
- Daly, K.** (2006). Feminist engagement with restorative justice. *Theoretical Criminology*. Vol. 10 (1). Recuperat de: https://www.researchgate.net/publication/29461943_Feminist_engagement_with_restorative_justice
- De la Cuesta, J. L.** (2010). Un maestro ejemplar. Antonio Beristain: penalista, criminólogo, victimólogo. *Anuario de derecho penal y ciencias penales*. Volum 63, Fasc./Mes 1. P. 5-14.
- Díez Ripollés, J. L.** (2011). *Parte General*. València, Espanya: Tirant lo Blanch.
- Dignan, J.** (2000). Victims, reparation and the pilot YOTs, *Criminal Law and Justice Weekly*, Butterworth.
- Drenkhahn, K.; Dudeck, M.; Düinkel, F.** (Ed.). (2014). *Long-term imprisonment and Human Rights*. Oxon, U. K.: Routledge.
- Feuerbach, A.** (1989). *Tratado de Derecho penal común vigente en Alemania. en apéndice: código penal para el reino de Baviera. Parte general*. Buenos Aires, Argentina: Hammurabi.
- Garrido Guzmán, L.** (1983). *Manual de Ciencia Penitenciaria*. Madrid, Espanya: Edersa.
- Gilligan, C.** (1982). *La moral y la teoría: la psicología del desarrollo femenino*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Giménez-Salinas, E.** (1995). *Autonomía del derecho penitenciario, principios ordenadores de la LOGP*. Madrid, Espanya: Cuadernos de derecho judicial.
- Giménez-Salinas, E.; Rodríguez Giménez, A. C.** (2017). El concepto restaurativo como principio en la resolución de conflictos. En *Justicia Restaurativa y Terapéutica*. València: Espanya: Tirant lo Blanch.

Hegel, G. (2006). *Fenomenologia del espíritu*. València, Espanya: Pretextos.

Jakobs, G. (1997). *Derecho penal: parte general: fundamentos y teoría de la imputación*. Madrid, Espanya: Marcial Pons.

Kant, I. (1797, Stuttgart, Reclam, 2011). *Die Metaphysik der Sitten*. La traducció al castellà és de l'autoria de Nicolás Santiago Cordini. Ditzingen, Alemanya: Reclam.

Kemelmajer, A. (2005) En busca de la tercera vía. La llamada “justicia restaurativa”, “reparativa”, “reintegrativa” o “restitutiva”. En *Derecho Penal. Memoria del Congreso Internacional de Culturas y Sistemas Jurídicos Comparados.*, ed. Sergio García Ramírez México DF: Instituto de Investigaciones Jurídicas de la UNAM. Recuperat de: <http://www.justicereparatrice.org/www.restorativejustice.org/articlesdb/articles/7183>

Kohlberg, L. (1981 en ed. 1992). *Psicología del desarrollo moral*. Bilbao, España: Desclee de Brouwer

Lappi-Sappäla, T. National Report. En Drenkhahn, K., Dudeck, M., Dünkel, F. (Ed.). (2014). *Long-term imprisonment and Human Rights*. Oxon, U.K.: Routledge.

Marçal, K. (2016). *¿Quién le hacía la cena a Adam Smith?: Una historia de las mujeres y la economía*. Barcelona, Espanya: Debate

Muñoz Conde, F. (1979). *La resocialización del delincuente: análisis y crítica de un mito*. Buenos Aires, Argentina: Cuadernos de Política Criminal.

Mir Puig, S. (2011). *Parte General*. Montevideo/Buenos Aires, Argentina: B de F.

Muñoz Conde, F.; García Aran, M. (2015). *Derecho Penal: Parte General*.

Olalde, A. J. (2017). *40 ideas para la práctica de la Justicia Restaurativa en la jurisdicción penal*. Madrid, Espanya: Dykinson.

Otero Parga, M. (2013). Una mujer Juez. *Revista de Dereito*. Vol 22. Recuperat de: <http://www.usc.es/revistas/index.php/dereito/article/viewFile/1176/1549>

Roxin, C. (1976). *Problemas Básicos del Derecho Penal*. Traducción de Diego Manuel Luzón Peña. Madrid, Espanya: Reus

Zehr, H. (1999) *Changing lenses, a new focus for crime and justice*. Canadà: Herald Press.

Zehr, H. (2003). *The little book of restorative justice*. Pennsylvania, AUA: Good Books.

Zimring, F. E.; Langer, M.; Tanenhaus, D. S. (2015). *Youth Justice without a Juvenile Court: A Note on Scandinavian Exceptionalism*. A Juvenile Justice in Global Perspective. Nova York, EUA: New York University Press.

Constitució Espanyola: Article 25.2, recuperat de <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionCASTELLANO.pdf>

Consell General del Poder Judicial, Estructura demogràfica de la Carrera Judicial: <http://www.poderjudicial.es/cgpj/es/Poder-Judicial/En-Portada/Las-mujeres-representan-ya-el-64-por-ciento-de-los-jueces-y-magistrados-en-activo-menores-de-50-anos>

Consell General del Poder Judicial, Càrrecs discrecionals en la Carrera Judicial desagregats per gènere a desembre de 2017 <http://www.poderjudicial.es/cgpj/es/Temas/Igualdad-de-Genero/Estadisticas--estudios-e-informes/Estadisticas/Cargos-discrecionales-en-la-Carrera-Judicial-desagregados-por-genero--Diciembre-2017>

1 Font: *11th edition of the World Prison Population List*, amb xifres d'octubre de 2015, *Centre for Prison Studies*: <http://www.prisonstudies.org/>
